

فرهنگ و هنر
 سازمان با همی
 آستینهای شهزادگان

سیدرضا صالحی
 با تأکید بر مدیریت
 و برنامه ریزی
 فرهنگی حج و زیارت

چکیده

انقلاب اسلامی با تکیه بر آرمان‌ها و آموزه‌های دینی و با هدف نفی و طرد طاغوت در تمام ابعاد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و عقیدتی تکوین یافت.

پس از پیروزی انقلاب، دولتمردان انقلابی برای جامه عمل پوشاندن به اهداف انقلاب، نهادها و ارگان‌های متعددی را برای تصدی امور دینی و فرهنگی جامعه تأسیس کردند، اما با گذشت سه دهه از پیروزی انقلاب و شکل‌گیری این نهادها، شاهد بروز و ظهور نایسامانی‌ها، مشکلات و معضلات عدیده و جدی در ابعاد فکری، فرهنگی و اخلاقی جامعه هستیم و این امر نشانگر ناموفق بودن برنامه‌های فرهنگی و ناکارآمدی دستگاه‌های متصدی امور دینی و فرهنگی است.

با توجه به جامعیت عبادت عظیم حج، توجه به ابعاد مختلف این عبادت و ترویج روح محتوای آن در جامعه، می‌تواند اثرات مثبت عمیقی در تحول فرهنگی و اخلاقی جامعه داشته باشد. این امر نیازمند اهتمام جدی دستگاه‌های دینی و فرهنگی و به خصوص سازمان حج و زیارت، به عنوان متولی امر حج می‌باشد که این امر خود نیز مستلزم آسیب‌شناسی نهادهای فرهنگی و تدوین برنامه دقیق و جامع برای آن‌ها است.

واژگان کلیدی: دین، معنویت، سازمان‌های فرهنگی، برنامه‌ریزی فرهنگی، مدیریت فرهنگ، حج و عبادت.

مقدمه

دین و معنویت، نقش حیاتی در زندگی انسان ایفا می‌کند و در پی پاسخ‌گویی به نیازها و سؤالات اساسی بشر در باب مبدأ و معاد و چگونگی سلوک در این جهان است. از نگاه اندیشمندان، انسان دارای چهار ساحت ارتباطی است: ۱. ارتباط با خویشتن ۲. ارتباط با خداوند ۳. ارتباط با هم‌نوعان ۴. ارتباط با طبیعت.

دین، دارای نقش و کارکرد بی‌بدیل در چگونگی سلوک انسان در این ارتباطات است. غیبت و عدم حضور دین و معنویت، در این ساحت‌ها، منجر به ناهنجاری‌ها و مصائب فراوانی می‌گردد.

با آغاز دوران مدرن - به دلایلی که ذکر آنها در این مقام، موجب اطاله کلام می‌گردد - نقش دین و معنویت در زندگی انسان‌ها رو به افول نهاد. انسان مدرن با روی گرداندن از دین و معنویت و غفلت از ساحت روح و جان، برای نعمات دنیوی و لذت‌های مادی اصالت قائل شده و گرفتار این توهم گردید که با استفاده از علم جدید و فناوری نوین، قادر به ساختن بهشت زمینی خواهد بود.

تجربه تاریخی نشان داد که نه علم و تکنولوژی، توانا به برپایی بهشت هستند و نه لذات و نعمات مادی و دنیوی قادر به راضی کردن روح انسان می‌باشند. در پاسخ به این معضلات، دنیا شاهد شکل‌گیری نهضت‌های احیای دین و معنویت است و متأسفانه در این میان فرقه‌ها و گرایش‌های انحرافی نیز شکل گرفته‌اند.

با توجه به نیاز افزون انسان معاصر به دین و معنویت، بر متولیان نهادهای امور دینی و فرهنگی است که حقایق معنوی و ارزش‌های دینی را به بهترین صورت و جذاب‌ترین شکل در اختیار جان‌های تشنه و گوش‌های شنوا قرار دهند و البته لازم است که در این راه مقتضیات دوران جدید را در برنامه‌های خود کاملاً مد نظر داشته باشند.

با توجه به تحولات و پیشرفت‌های چند قرن اخیر، ذهن انسان جدید دارای ویژگی‌های شناختی خاص است. بنابراین، ضروری است معارف دینی و حقایق معنوی، به صورت مستدل و عقلانی عرضه شوند.

در این راستا، متولیان امر دین باید به آسیب‌شناسی معارف و فرهنگ دینی بپردازند و با تبحرگرایی و خرافه‌گرایی به مبارزه برخیزند و معارف دینی و حقایق معنوی را پیراسته نموده و در قالب‌های خردپسند و دل‌نواز در اختیار جامعه قرار دهند. ایفای این نقش حیاتی و سنگین، بر عهده سازمان‌ها و نهادهای دینی و فرهنگی است و این نهادها هنگامی می‌توانند در اجرای وظایف محوله و نیل به اهداف خود موفق باشند که قبل از هر چیز به بازسازی و نوسازی ارکان و تشکیلات خود در ابعاد نرم‌افزاری و سخت‌افزاری بپردازند.

در این نوشتار نگاهی داریم گذرا به آسیب‌شناسی نهادهای فرهنگی و دینی؛ از جمله نهاد متولی امور حج و به یاری خداوند راهکارهایی را برای بهبود عملکرد آنها در جهت استفاده بهتر از ظرفیت عبادت عظیم حج و بالا بردن سطح معنویت در جامعه ارائه خواهیم کرد.

حج و ابعاد آن

پیش از ورود به بحث در باره «ابعاد متنوع حج»، به جاست به طور مختصر به معنای لغوی واژه «حج» و شناسایی ریشه‌های تاریخی مناسک آن، پردازیم.

حج، در اصل به معنای «قصد» است و به همین جهت به جاده و راه، مُحَجَّه (بر وزن مَوَدَّه) گفته‌اند؛ زیرا انسان را به مقصد می‌رساند و نیز به دلیل و برهان، «حجت» گفته‌اند؛ چون مقصود را در بحث روشن می‌سازد. پس اگر این مراسم مخصوص را «حج» خوانده‌اند، برای این است که راهیان این دیار، به هنگام حرکت، قصد زیارت خانه خدا می‌کنند.

مراسم زیارت خانه کعبه، نخستین بار در زمان حضرت ابراهیم علیه السلام رسمیت یافت و سپس به صورت یک سنت، حتی در زمان عرب جاهلی ادامه یافت. اعراب جاهلیت مراسم حج را با واسطه‌های متعدد از حضرت ابراهیم علیه السلام گرفته و آن را با خرافات آمیختند. بنابراین، پیش از ظهور اسلام و هم‌چنین مقارن آن، مشرکان و بت‌پرستان برای انجام مناسک حج به مکه می‌آمدند و مراسم حج را که اصل آن را از حضرت ابراهیم علیه السلام گرفته و با مقدار زیادی خرافات و شرک آمیخته بودند، انجام می‌دادند.^۱

اسلام با اصلاح و تصفیه‌ای که در این برنامه به عمل آورد، اصل این عبادت بزرگ و مراسم صحیح و خالص از شرک را امضا کرد و بر روی خرافات خط بطلان کشید و به این ترتیب، این عبادت انسان‌ساز را که نقطه عطفی در زندگی زائر بیت الله الحرام بوده و موجب تولد ثانوی اوست، به صورت اصلی خود بازگرداند.

اکنون به واکاوی ابعاد متنوع این عبادت جامع‌الاطراف می‌پردازیم:

حج، عبادت جامع

حج از مهم‌ترین عبادات اسلام به شمار می‌آید که همانند سایر عبادات، انسان را از «خود» رها نموده و به خدا وصل می‌کند. سفر حج، هجرتی در طریق خودسازی و جهاد اکبر است. به همین جهت در میان اسناد و منابع اسلامی، تأکید فراوانی در زمینه اهتمام به حج به چشم می‌خورد و بدین دلیل هر ساله صدها هزار مسلمان از اقصی نقاط دنیا برای انجام مراسم حج به خانه خدا مشرف می‌شوند.

در معارف دینی، در باب اسرار و فواید معنوی و ابعاد گوناگون حج، مطالب و مسائل فراوانی عنوان گردیده است اما واضح است که هم چون عبادات دیگر، حجاج هنگامی خواهند توانست از برکات و ثمرات حج برخوردار شوند که به عمق و محتوای مناسک و اعمال حج توجه داشته و روح این مناسک را درک نمایند.

عدم توجه به روح و اسرار مناسک حج، موجب می‌گردد تا جامعه اسلامی از تأثیرات عمیق و همه جانبه این عبادت عظیم محروم بماند. برای آشنایی با اسرار و ابعاد عبادت حج، در اینجا در حد مقدورات، به طور مختصر به ابعاد گوناگون حج، اشاره می‌گردد:

الف: بعد معنوی و اخلاقی

همانند سایر عبادات، «مهم‌ترین فلسفه حج، همان دگرگونی اخلاقی است که در انسان‌ها به وجود می‌آورد.»^۲

خداوند عبادات را واجب گردانید تا انسان با انجام آن‌ها از اسارت هواهای نفسانی و گرایش‌ها و غرایز حیوانی آزاد گردد و به عالم معنا و ملکوت وارد گردد. عارف بزرگ، میرزا جواد آقا ملکی تبریزی در این زمینه می‌گوید: «مقصود اصلی از تشریح حج و سایر عبادات، تقویت بُعد روحانی انسان است... حج یک معجون الهی است که جمیع امراض قلوب مثل بخل، استکبار، تنبلی و... را که مانع نورانیت قلب‌ها هستند، علاج می‌کند.»^۳

در احادیثی که از معصومین روایت شده، بر اهمیت حج و بُعد اخلاقی و معنوی آن، تأکید بسیار شده است؛ چنان که حج وسیله رستگاری و ریزش گناهان معرفی گردیده است.^۴ هدف از انجام فریضه حج، سیر الی الله و رسیدن به مقام قرب الهی و آزاد شدن از هر گونه وابستگی‌های مادی و دنیوی است. به جا آوردن مناسک حج، بایستی موجب آزادی و رهایی انسان از عبودیت غیر حق و خالص نمودن خویش برای حق تعالی گردد. بنابراین، هدف از انجام این سفر الهی، کسب تقوا و تکامل روحی و معنوی است، اما بدیهی است که تنها صاحبان خرد و بینش از این سفر کسب معنویت و تقوا می‌کنند. بنابراین، انجام آداب و مناسک حج - همانند دیگر عبادات - زمانی مؤثر واقع می‌شود که

به روح و معنای مناسک توجه گردد؛ «اگر مسلمانان به هنگام انجام این مناسک، به روح و اسرار آن واقف باشند و به جنبه‌های سمبولیک آن بیندیشند، یک کلاس بزرگ تربیتی و یک دوره کامل خداشناسی، پیامبرشناسی و انسان‌شناسی است»^۵

چنان‌که از کلمات ائمه علیهم‌السلام و بزرگان دین بر می‌آید، آثار و ثمرات عبادات و آداب مختلف دینی، هنگامی به‌طور کامل و به صورت عالی خود را می‌نمایاند که این عبادات با توجه به روح و فلسفه آن‌ها انجام پذیرد، اما متأسفانه بسیاری از انسان‌های عابد، از نماز تنها الفاظ زبانی و حرکات بدنی و از روزه تنها گرسنگی و تشنگی جسمانی را درک کرده و از اسرار، فلسفه و برکات معنوی آن‌ها غافل‌اند. بنابراین، به دلایل استوار و قاطع ثابت شده است که اگر حجاج بیت الله الحرام نیز از حج فقط به ظواهر مناسک بسنده کرده و از توجه به معنا و محتوای آن‌ها غفلت ورزند، از درک فیوض عمیق این مراسم محروم می‌شوند.

اگر مراسم و مناسک حج، با توجه به معنا و محتوای آن‌ها انجام پذیرد، در عمق بخشیدن به باورهای الهی در جان انسان‌ها و بازگرداندن بشر به فطرت پاک خویش و بارور کردن فطرت الهی او نقش اساسی دارد.^۶

هدف از تمام مناسک حج از احرام و طواف تا سعی، رمی جمرات و... نفی طاغوت و عبودیت غیر حق و اعلام و تثبیت بندگی حضرت حق تعالی می‌باشد. هر یک از مناسک به نحوی زنجیرهای تعلقات دنیوی و مادی را گسسته و روح و روان انسان را از آرایش‌های غریزی پاک می‌کند و او را برای ورود در عالم قدس و ملکوت مهیا می‌سازد.

تأثیر حج در روح و روان فرد، به حدی است که پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمودند: «پاداش حج مقبول بهشت است».^۷

مراسم حج اگر با توجه به عمق و معنای آن اجرا شود، موجبات انقلابی معنوی را در ذهن و ضمیر فرد فراهم می‌آورد و حیات نوینی را برای وی رقم می‌زند. از این رو است که در روایات آمده است: اگر کسی حج را به‌طور کامل انجام دهد، از گناهان خود بیرون می‌آید؛ مانند روزی که از مادر متولد شده است.

حاجی واقعی کسی است که سالک الی‌الله باشد؛ یعنی از مناهی و مشتهیات نفسانی بگذرد و لباس صفات بشری خود را منخلع کند. زائر خانه خدا اگر تربیت روحانی نیابد و نفس او

عرفا و اهل معنا کعبه را دو قسم دانسته‌اند؛ کعبه صوری و کعبه معنوی. آن‌که به دنبال صورت کعبه است، حج ظاهری به‌جا آورده و از رسیدن به باطن حج محروم است و اما اگر مقصد حج، کعبه معنوی و بیت حقیقی باشد، حج انفسی حاصل شده است که همان وصول به حق و ورود به بیت الله حقیقی است. بدین ترتیب عارفان برای حج دو مقام قائل‌اند: یکی مقام «تن» و دیگری مقام «دل». مقام تن؛ احرام است و طواف و نماز و... اما مقام دل که اشاره به باطن و حقیقت حج دارد، مقام خلت حضرت ابراهیم علیه السلام است.

ترتیب نشود و مهذب نگردد، مانند کسی است که خانه را دیده اما حضور صاحبخانه را درک نکرده است.

عرفا و اهل معنا کعبه را دو قسم دانسته‌اند؛ کعبه صوری و کعبه معنوی. آن‌که به دنبال صورت کعبه است، حج ظاهری به‌جا آورده و از رسیدن به باطن حج محروم است و اما اگر مقصد حج، کعبه معنوی و بیت حقیقی باشد، حج انفسی حاصل شده است که همان وصول به حق و ورود به بیت الله حقیقی است. بدین ترتیب عارفان برای حج دو مقام قائل‌اند: یکی مقام «تن» و دیگری مقام «دل». مقام تن؛ احرام است و طواف و نماز و... اما مقام دل که اشاره به باطن و حقیقت حج دارد، مقام خلت حضرت ابراهیم علیه السلام است. در این مکان، حاجی باید از عادات اعراض کرده، به ترک لذات و مشتتهای پیردازد. از ذکر غیر او احرام بندد و از تمام ماسوا اجتناب کند، سنگ به هوای نفس زند تا به مقام امن الهی نایل گردد.^۸

در انتهای این قسمت، به نمونه‌هایی از توصیه‌ها و عملکردهای پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام در حج اشاره می‌گردد تا نمونه و الگویی حج راستین به دست آید:

۱. اخلاص و پرهیز از ریا

اخلاص، برترین فضیلت اخلاقی است؛ چنان که سایر اعمال و عبادات بدون اخلاص پذیرفته نیست. پیامبر ﷺ شرط پذیرش اعمال از سوی خداوند را اخلاص دانسته‌اند، بدیهی است فریضه حج نیز از این قاعده مستثنی نیست، بلکه می‌توان گفت وجود اخلاص در انجام این عبادت عظیم امری است واجب؛ زیرا هدف غایی در این سفر، راه یافتن به محضر پروردگار و مشاهده جمال محبوب ازلی و ابدی است و این میسر نیست مگر با پیراستن ساحت دل از هرگونه شرک، کفر و رذیلت.

در کلمات و روایات معصومین علیهم‌السلام هر ریایی شرک شمرده شده و بر لزوم خالص گردانیدن اعمال و عبادات برای حق تعالی تأکید گردیده است. امام خمینی رحمته‌الله در باب ریا می‌نویسند: «اعمال قلبیه در صورت خالص نبودن، مورد توجه حق تعالی واقع نشود... (ریاکار) گمان کرده مؤمن است ولی مشرک است.»

و در جای دیگر، در باب لزوم اخلاص در مناسک حج، فرموده‌اند: «در لَبَّيْكَ، لَبَّيْكَ، نه بر همه بت‌ها گویند و فریاد لا بر همه طاغوت‌ها و طاغوت‌چها کشید و در طواف حرم خدا که نشانه عشق به حق است دل را از دیگران تهی کنید...»^۹

پیامبر ﷺ حج گزاران را به کسب اخلاص و دوری از ریا و خودنمایی توصیه می‌کرد و خود الگو و اسوه کامل این فضیلت بود.

با وجود اهمیت اخلاص در عبادات، برخی افراد اعمال و عبادات خود را به خودنمایی و ریا آلوده می‌کنند! پیامبر ﷺ در حدیثی تنبّه آفرین، حاجیان امت خود را در آخرالزمان به چند دسته تقسیم فرموده‌اند: «ثروتمندان برای تفریح، تاجران برای تجارت و سوداگری، فقرا و نیازمندان برای تکدی و قاریان برای خودنمایی و کسب عنوان و اعتبار به حج می‌روند!»^{۱۰}

امام صادق علیه‌السلام در اهمیت و لزوم اخلاص در امر حج، می‌فرمایند: «کسی که حج انجام دهد و خدا را اراده کند و قصد ریا و شهرت‌طلبی نداشته باشد، به یقین خداوند او را خواهد بخشید.»^{۱۱}

اما متأسفانه بسیاری افراد برای کسب عنوان «حاجی» و کسب منزلت اجتماعی به زیارت خانه خدا می‌روند و بدین ترتیب عبادتشان از اخلاص تهی است.

۲. توبه

از جمله امور اساسی و مهم که در سلوک معنوی مورد تأکید و توجه قرار گرفته، توبه و بازگشت از گناهان و معاصی است. در روایات آمده است که توبه ریسمان خدا و مدد عنایت اوست.^{۱۲}

از نظر عرفا و علمای اخلاق، گناهان و معاصی هر کدام باعث کدورت و تاریکی روح و قلب انسان شده و موجبات دوری و محرومیت انسان از رحمت الهی را فراهم می‌آورد. گناهان مانند امراضی است که قلب انسان را فاسد و بیمار می‌کند. راه علاج و وسیله نجات قلب از امراض اخلاقی و روحی، توبه است. توبه باعث از میان رفتن تاریکی‌ها و کدورت ناشی از معاصی گردیده و قلب را آماده پذیرش رحمت الهی می‌گرداند.

در سیر الی الله، توبه نخستین منزل اهل سلوک و عبودیت است. اگر کسی آهنگ تقرب نزد پروردگار تعالی را داشته باشد، برای این که خود را مهیای پذیرش نماید، باید از گذشته سیاه و تیره خود بازگشته و توبه نماید.^{۱۳}

امام مؤمنان حضرت علی علیه السلام در باب توبه می‌فرماید: «هرگاه گناهی مرتکب شدی، با توبه در محو آن شتاب کن.»^{۱۴}

انجام توبه و ترک معاصی محدود به زمان و مکان خاص نیست و توصیه جدی پیشوایان معصوم علیهم السلام این است که بندگان خدا در انجام توبه شتاب کرده و از هرگونه تأخیر و تعلل بپرهیزند. اما با بررسی آیات و روایات وارده، چنین بر می‌آید که برخی زمان‌ها و پاره‌ای اماکن زمینه مناسبی را برای انجام توبه فراهم می‌آورند و نقش مهمی در بیداری و بازگشت انسان به درگاه الهی دارند.

یکی از این زمان‌ها، موسم حج و زیارت خانه خدا است. امام علی علیه السلام در این زمینه می‌فرماید:

«کمترین دستاوردی که زائر از حج می‌آورد، این است که گناهانش آمرزیده شود» و «حج گزار وارد شده برخداست. پس بر خداوند است که وارد شده بر خود را ببامرزد.»^{۱۵}

ناگفته پیداست که رسیدن به چنین گوهر گرانبغدی مشروط به تحقق توبه حقیقی از سوی حج گزاران است. بنابراین، ضروری است که زائران از این فرصت استثنایی و مناسب بهره کافی و

وافی گیرند و از معاصی و گناهان خویش توبه نموده و گذشته را جبران نمایند و عزم راسخ داشته باشند که در بقیه ایام عمره مرتکب گناهان و معاصی نشوند و فقط به رفتن به مکه و مدینه و پوشیدن لباس احرام و انجام ظاهری مناسک و حضور فیزیکی در مشاهد مشرفه، دل خوش نکنند.^{۱۶}

پیامبر گرامی اسلام ﷺ، در فرازی از خطبه غدیر فرمودند: «ای مردم، با دین و فقه کامل حج بگزارید و از این سفر برنگردید مگر با توبه و کنده شدن از گناه».

۳. حسن خلق و پرهیز از غضب

خوش خوئی از مهم ترین ویژگی های اخلاقی است. پیامبر خدا ﷺ در باب اهمیت خلق خوش فرمودند: «اسلام، خوش خوئی است».

امام خمینی رحمته الله علیه در اهمیت رأفت و رحمت می نویسند: «بدان که رحمت، رأفت، عطوفت و... از جلوه های اسماء جمالیة الهیه است. با هیچ چیز مثل بسط رأفت، طرح دوستی و مودت نمی توان دل مردم را به دست آورد و آنها را از سرکشی و طغیان باز داشت».^{۱۷}

پیامبر اسلام ﷺ، نمونه کامل رأفت و رحمت بود. چنان که در قرآن در مورد ایشان آمده که: «هر آنچه شما را رنج می دهد بر او (پیامبر) گران می آید، سخت به شما دل بسته و با مؤمنان رئوف و مهربان است».^{۱۸}

داشتن خوی خوش، روی گشاده، رحمت و رأفت با دیگران، در همه حال لازم و ضروری است اما در ایام سفر و در طول مسافرت از اهمیت و ضرورت بیشتری برخوردار است و به طریق اولی، این امر در سفر حج، جایگاه خاصی دارد. چنان که امام باقر رحمته الله علیه می فرماید: «اعتنا نمی شود به کسی که قصد خانه حق کرده در حالی که در او سه خصلت نیست: ورعی که او را از معاصی و گناهان باز دارد، حلمی که او را بر غضبش چیره سازد و رفتار خوش با کسانی که با او هم سفر هستند».^{۱۹}

سفر حج که در آن افراد مدتی را در سرزمین رسول رحمت ﷺ در کنار یکدیگر به سر می برند، فرصتی طلایی برای پرورش اخلاق حسنه است و حجاج بایستی از این فرصت بیشترین استفاده معنوی را ببرند؛ چرا که خشم و بدخویی دارای نتایج و آثار بسیار مخرب و منفی است؛ چنان که امام خمینی رحمته الله علیه می نویسند: «چه بسا که انسان غضب کند و از شدت آن از دین خدا برگردد و نور ایمان را خاموش کند و ظلمت غضب و آتش آن، عقاید حقه را بسوزاند».^{۲۰}

۴. سخاوت بخشنندگی

در آموزه‌های دینی، سخاوت و بخشش مورد تکریم بسیار قرار گرفته است؛ به طوری که در برخی روایات، از آن به عنوان «خوی خداوند» و «خصلت انبیای الهی» یاد شده است. پیامبر گرامی اسلام ﷺ در اهمیت سخاوت و بخشش فرموده‌اند: «سخاوت، خوی بزرگ خداوند است.» داشتن سخاوت و دست گشاده در سفر - که اغلب با کمبودها، مشکلات و معضلات همراه است - امری است بسیار پسندیده و نیکو.

امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «از نشانه‌های جوانمردی در سفر، به همراه داشتن توشه فراوان و مطبوع و بذل و بخشش آن به همسفران است.»

در حالات سید ساجدین علیه السلام آمده است که حضرت به مسؤول تدارکات خود توصیه می‌کردند: هرگاه خواست لوازم و مایحتاج حج را بخرد، در خرید خشکی نکند. آن حضرت هرگاه که عازم سفر حج می‌شدند، از بهترین خوراکی‌ها همراه بر می‌داشتند.^{۲۱}

۵. خدمت به هم‌نوعان

از بهترین خصوصیات اخلاقی، یاری به هم‌نوعان و حل مشکلات آنان است. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «بر مسلمانان است که در پیوند با همدیگر بکوشند و در رسیدگی به حاجتمندان همکاری نموده، با یکدیگر مهربانی و عطف داشته باشند.» به دلیل معضلات و مشکلاتی که اغلب در طول سفر گریبانگیر افراد می‌شود، کمک به هم‌نوعان و همسفران از اهمیت ویژه برخوردار است؛ چنان که در معارف دینی، کمک به هم‌راهان در طول سفر، امری مستحب عنوان گردیده است.

امام سجاد علیه السلام در سفر حج، بیشتر اوقات با افراد ناآشنا همراه می‌شدند و با آن‌ها شرط می‌کردند که در طول سفر به ایشان یاری رسانند. بدین ترتیب یکی از ارزشمندترین عبادات در سفر حج، خدمت به زائران بیت الله الحرام است.^{۲۲}

از آنچه که در بُعد معنوی حج آمد، می‌توان نتیجه گرفت که حج، جامع تمام عبادات است و مناسک و اعمال مالی، بدنی، فکری و اخلاقی، اسرار و حکمت‌های فراوان دارد. به‌طور خلاصه می‌توان گفت، حج پاسخ به سه پرسش اساسی است:

از کجا آمده‌ام؟ برای چه آمده‌ام؟ به کجا می‌روم؟^{۲۳}

تکرار این نکته ضروری است که تمام این ثمرات و برکات انسان‌ساز و هستی‌بخش، هنگامی نصیب حجاج می‌گردد که آن‌ها در ظاهر مناسک متوقف نشوند و به عمق و محتوای آن‌ها وقوف یابند و روح و باطن مناسک و عبادات را در درون خویش محقق سازند. نکته بسیار حایز اهمیت دیگر آن است که موسم حج دوره خودسازی است که آدمی در آن کنترل و غلبه بر هواهای نفسانی را تمرین می‌کند. هنگامی که انسان در حین انجام عبادات مختلف، شرایط خاص آن‌ها را رعایت می‌کند، این امر در او به صورت ملکه در می‌آید و وی را قادر می‌سازد که در سایر اوقات، ایام و لحظات نیز خود را کنترل کرده و بر هواهای نفسانی اش چیره شود.

ب: بعد فرهنگی

فریضه حج، علاوه بر آن که اعمال و مناسکی برای خودسازی معنوی است، زمینه مناسبی برای مبادله فرهنگی و انتقال ارزش‌ها و معارف دینی در میان مسلمین است. از این طریق آثار و برکات فراوانی نصیب جامعه اسلامی گردیده و سبب رشد و شکوفایی فکری و فرهنگی زائران خانه خدا فراهم می‌آید.

در موسم حج، مسلمانان از اقصی نقاط دنیا در بیت الله الحرام گرد هم می‌آیند و به این ترتیب فرصت مناسبی پیش می‌آید تا مسلمانان با یکدیگر به تبادل اندیشه بپردازند و از ذخایر فرهنگی یکدیگر بهره‌مند شوند و به این ترتیب گامی در اصلاح و تعمیق باورهای دینی خود بردارند و از این راه با اسلام ناب محمدی ﷺ آشنا شوند.

در روایات آمده است که یکی از فواید حج، نشر اخبار و آثار پیامبر گرامی ﷺ به جهان اسلام است. به همین دلیل در دوران‌های خفقان‌باری که خلفا و سلاطین جور، اجازه نشر معارف و احکام را نمی‌دادند، مسلمانان با استفاده از فرصت موسم حج و با تماس گرفتن با ائمه هدی علیهم‌السلام و بعد از آن علمای دین، مشکلات فکری و دینی خود را حل کرده و از معارف حقه آگاهی می‌یافتند.^{۲۴}

بدین ترتیب، ایام حج فرصت مناسبی است برای تبلیغ فرهنگ اصیل اسلام در میان قشر وسیعی از مسلمانان که از اطراف و اکناف عالم در مکه و مدینه اجتماع کرده‌اند. در واقع

حج، آموزشگاهی است که هر سال دایر می‌گردد. مؤسس آن خداوند منان و اساتید آن انبیا، ائمه معصوم علیهم‌السلام و علمای متعهد اسلام‌اند که معارف اصیل و ناب را به کام تشنگان حقیقت - که از سراسر عالم در این مکان گرد آمده‌اند - می‌ریزند. پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه علیهم‌السلام نیز از ایام حج، برای آگاهی بخشیدن به امت اسلامی بهره‌ وافر می‌بردند؛ چنان که امام صادق علیه‌السلام در ایام حج، خیمه‌ای بر می‌افراشتند و دانشمندان آن زمان به حضورشان می‌رسیدند و شیوه مبارزه با مفساد فکری و اعتقادی را می‌آموختند.^{۲۵}

حج‌گزاری وسیله‌ای است که مسلمانان اقصی نقاط دنیا با فکر، فرهنگ و اندیشه همدیگر آشنا تر شده، خصومت‌ها و دشمنی‌هایی را که حاصل ناآگاهی و جهل نسبت به یکدیگر است، از میان ببرند. شهید بزرگوار بهشتی در این زمینه می‌گوید:

«اگر اجتماع حج نبود، من اطمینان دارم که همین درصد ضعیف از همبستگی که امروز میان مسلمان‌های گوناگون وجود دارد هم دیگر وجود نداشت... وقتی یک مسلمان شیعی که در مغز او صدها تبلیغ ضد سنی وارد کرده‌اند به آنجا می‌رود، می‌بیند این‌که می‌گویند همه سنی‌ها، دشمن حضرت علی علیه‌السلام هستند، دروغ است... و آن سنی هم که می‌بیند که در گوش او کرده بودند که شیعه اصلاً یک دین دیگری دارد، قبله‌ای دیگر یا نماز دیگری دارد، می‌بیند، شیعه آمد مثل خود او رو به همان قبله ایستاده و نماز می‌خواند. می‌فهمد این‌که در مغز او کرده بودند که شیعه کافر و بی‌دین است، دروغ است.»^{۲۶}

ج: بُعد سیاسی

حج، افزون بر ابعاد معنوی و اخلاقی، دارای بُعد سیاسی نیز هست؛ به عبارت دیگر: «مراسم حج در عین این که خالص‌ترین و عمیق‌ترین عبادات را عرضه می‌کند، مؤثرترین وسیله برای پیشبرد اهداف سیاسی اسلام است. روح عبادت توجه به خداوند و روح سیاست توجه به خلق خداوند است. این دو در حج، آن‌چنان به هم آمیخته‌اند که تار و پود یک پارچه...»^{۲۷}

دشمنان اسلام و مسلمین همواره کوشیده‌اند این فریضه الهی را از مغز و روح تهی سازند و قدرت رهایی‌بخش و عزت‌آفرین آن را از آن بگیرند. آنان همواره تلاش داشته‌اند، حج را فاقد ابعاد سیاسی معرفی نمایند. امام خمینی علیه السلام در این زمینه فرموده‌اند: «از همه ابعاد آن مهجورتر و مورد غفلت‌تر، بُعد سیاسی این مناسک عظیم است که دست خیانتکاران برای مهجوریت آن بیشتر در کار بوده، هست و خواهد بود.»^{۲۸}

گردهمایی میلیونی مسلمانان در ایام حج، می‌تواند فرصت گران‌بهایی باشد تا مسلمانان مسائل و معضلات فردی، اجتماعی، معنوی، مادی، سیاسی و اقتصادی جامعه خویش را با اتکای به وحدت، نیروی همبستگی و یکپارچگی، حل و فصل نمایند؛ «هر مسلمان متحرک که باید از هر فرصتی برای انجام بزرگ‌ترین وظیفه‌اش؛ یعنی به پا ساختن نظام عادل مؤمن اسلامی در جامعه، استفاده کند، باید بداند که حج، یکی از بهترین فرصت‌ها برای انجام برخی از کوشش‌های مؤثر در راه این هدف و فرصتی مناسب برای تلاش گران است.»^{۲۹}

همان‌گونه که در تاریخ آمده، رهبران و حاکمان جامعه اسلامی؛ اعم از عادل و غیر عادل، همواره از ظرفیت حج، برای رسیدن به اهداف سیاسی بهره برده‌اند. پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله هنگامی که در سال‌های ابتدایی بعثت در مکه حضور داشتند، از ایام حج، برای ترویج دین توحید و نفی شرک و کفر، بهره می‌بردند. پیامبر صلی الله علیه و آله از این مراسم عبادی - سیاسی، حداکثر استفاده را می‌کردند تا پیام انقلابی خویش را به گوش زائران برسانند.

معاویه نیز مسأله جانشینی یزید را در سفر حج طرح کرد و همچنین واکنش امام حسین علیه السلام هم در ایام حج بود که در میان جمعیت آن سخنرانی انقلابی را ایراد نمود و این نمونه بارز استفاده از بُعد سیاسی حج است. بنابراین، موسم حج، فرصت مغتنمی است برای آشنا کردن مسلمانان سایر ملل با ارزش‌ها و آرمان‌های انقلاب اسلامی.

بدین ترتیب، به نظر می‌رسد مناسب‌ترین مکان و زمان برای دعوت مسلمانان به قیام بر ضد طاغوت و طاغوتیان، موسم حج است. همان‌گونه که امام حسین علیه السلام برای نهضت خونین کربلا، چنین کرد و قیام مصلح جهانی نیز از کنار کعبه آغاز خواهد شد. مطابق آموزه‌های ائمه علیهم السلام کعبه، خانه‌ای است برای قیام، حرکت و خروش و نه برای سکون و سکوت.^{۳۰}

د: بعد اقتصادی

سخن گفتن از بُعد اقتصادی حج از نظر برخی شگفت انگیز و یا حتی اشتباه تلقی می‌گردد چراکه اینگونه افراد، حج را مراسمی عبادی و حداکثر سیاسی می‌دانند. در دوران پیش از اسلام، اعراب جاهلی، معاملات و تجارت خود را در موسم حج انجام می‌دادند. آنان پس از فراغت از حج، در مکانی اجتماع نموده، بزرگ‌ترین بازارهای فصلی موسم حج را برگزار می‌کردند. اما پس از ظهور اسلام، فکر و اندیشه برخی از مسلمانان این بود که در سفر حج، باید فکر و اندیشه کسب و کار و تجارت را از ذهن خویش بیرون کنند.

این طرز فکر که بهره‌گیری‌های سیاسی و اقتصادی در سفر حج، در تضاد با خلوص و معنویت حج است، از خداشناسی انحرافی و غلط نشأت می‌گیرد؛ خدایی که اگر بخواهیم به یاد او باشیم، باید مشغول کسب و کار نباشیم! در حالی که باور مسلمانان به خدا اینگونه نیست. خدای اسلام، خدایی است که می‌گوید: «هر کس در طلب روزی برای تأمین معاش خود و خانواده‌اش کار می‌کند، کارش مثل جهاد در راه حق است.»^{۳۱}

ه: بعد اجتماعی

بُعد اجتماعی حج نیز بسیار برجسته و چشمگیر است. در مراسم حج، در زمان معین و مکانی خاص، اجتماع وسیعی از مسلمانان ایجاد می‌شود. واضح است که وجوب انجام حج در زمان و مکان معین، تأکید بر ایجاد اجتماع مسلمین و توجه به بُعد اجتماعی این عبادت است و گرنه اگر هدف از این فریضه، تنها انجام طواف و سعی و... بود، چرا جایز نباشد هر کس در هر زمانی که میل داشت، طواف و سعی انجام دهد و...؟!

در سوره حج آمده است: «...در میان مردم برای [ادای] حج، بانگ بر آور تا [زائران] پیاده و [سوار] بر هر شتر لاغری - که از هر راه دوری می‌آیند - به سوی تو روی آورند تا در آنجا منافع (دنیوی و اخروی) بسیار برای خود فراهم بینند»

تأکید قرآن بر واژه «مردم»؛ (وَ أَدْنٰ فِي النَّاسِ) و این که آنان باید در یک زمان در مراسم حج شرکت کنند، توجه به ایجاد اجتماعی از مسلمانان و برخورداری از مواهب، امکانات

و ظرفیت‌های اجتماعی این فریضه الهی است. برجسته‌ترین منافع اجتماعی فریضه حج را می‌توان این‌گونه برشمرد:

۱. ایجاد زمینه تفاهم و تحکیم برادری میان گروه‌ها و فرقه‌های اسلامی؛

آیات و روایات فراوانی بر این امر تأکید دارند که مؤمنان با یکدیگر برادر و دوست هستند. بهترین و مناسب‌ترین زمان و مکان برای برقراری دوستی و اخوت میان مسلمانان، همانا موسم حج است.

۲. ایجاد وحدت کلمه میان مسلمانان؛

احساس وحدت و یگانگی در ایام حج به اوج خود می‌رسد و دشمنان اسلام با مشاهده این وحدت و یکپارچگی میان امت اسلامی، از تحقق توطئه‌های خود علیه مسلمانان، مأیوس می‌گردند.

۳. ایجاد مساوات اجتماعی؛

در ایام حج، همه زائران به‌طور نسبی از جایگاه و امکانات یکسانی برخوردارند. در این دوران افراد همگی یک پوشش دارند و از یک غذا و امکانات استفاده می‌کنند. لغو امتیازات و تمایزات نژادی و مادی، شاهد گویایی بر این مساوات اجتماعی است. این طرز سلوک در حج، نمایانگر عدالت اجتماعی اسلام است که از مصادیق بارز آن، در زندگی اجتماعی، سیر کردن فقرا، دفع حقوق شرعی، پاک کردن اموال و ادای دین است.

۴. ایجاد مسؤلیت اجتماعی در فرد؛

فرد در انجام مناسک حج با خیل امت اسلامی همراه و همگام است. به این ترتیب این احساس در او شکل می‌گیرد که جزئی از امتی است که همگی خدا، قبله، کتاب و هدف واحدی دارند و در نتیجه، حس مسؤلیت در قبال این همفکران و همراهان، در او شکل می‌گیرد.

۵. امنیت اجتماعی؛

در ایام حج، هیچ‌کس حق تعرض و آزار دیگران و حتی حیوانات را ندارد. این منع و خودداری، تمرین مناسبی است برای شرکت‌کنندگان در این عبادت عظیم تا بتوانند در سایر احوال و اوقات نیز به نوعی سلوک و رفتار بپردازند که دیگران از دست و زبان آنان در آسایش باشند.

- ۱. ریا و خود
- ۲. عجب و خود

۳. کبر و خود

۴. خشم و غضب

۱. ریا و خودنمایی

۲. عجب و خودبینی

۳. کبر و خود برتری

۴. خشم و غضب

۵. غیبت

۶. توهم و قداست

۷. عصیان

۸. دامن زدن به

۹. بی‌مسئولیتی

۱۰. توجیه مسرفه

۱۱. کینه و خودبینی

۱۲. عجب و خودنمایی

۱۳. خشم و غضب

۱۴. غیبت

۱۵. عجب و خودبینی

۱۶. توهم و قداست

۱۷. عصیان

۱۸. دامن زدن به

۱۹. بی‌مسئولیتی

۲۰. توجیه مسرفه

۲۱. کینه و خودبینی

۲۲. عجب و خودنمایی

۲۳. خشم و غضب

۲۴. غیبت

۲۵. عجب و خودبینی

۲۶. توهم و قداست

۲۷. عصیان

۲۸. دامن زدن به

۲۹. بی‌مسئولیتی

۳۰. توجیه مسرفه

۳۱. کینه و خودبینی

۳۲. عجب و خودنمایی

۳۳. خشم و غضب

۳۴. غیبت

۳۵. عجب و خودبینی

۳۶. توهم و قداست

۳۷. عصیان

۳۸. دامن زدن به

۳۹. بی‌مسئولیتی

۴۰. توجیه مسرفه

۴۱. کینه و خودبینی

۴۲. عجب و خودنمایی

۴۳. خشم و غضب

۴۴. غیبت

۴۵. عجب و خودبینی

۳. کبر و خود بزرگ بینی

کبر و خودپسندی نیز از رذایل بزرگ اخلاقی است. انسان خود برترین به دلیل امتیازات و امکاناتی که دارد، خود را از دیگران برتر می‌پندارد. برخی از بندگان به دلیل توفیق یافتن در انجام عبادات و اعمال صالح؛ از جمله انجام حج، گرفتار کبر و غرور شده و خود را از کسانی که توانایی و امکان انجام این عبادت را ندارند، برتر و بالاتر می‌بینند.

این رذیلت در ایام حج و حضور در سرزمین وحی نیز گریبان برخی افراد را می‌گیرد. در جایی که افراد بایستی یکسان و یک رنگ بوده و برابری و برادری را تجربه نمایند، بعضی افراد هم‌چنان در بند امتیازات نژادی، اقتصادی و... اسیر بوده و نسبت به دیگران احساس تکبر و برتری می‌کنند.

۴. خشم و غضب

از مسائلی که امکان بروز آن در مسافرت‌ها همواره وجود دارد، عصبانیت و غضب است. در سفر حج نیز به دلیل وجود برخی مشکلات و بروز برخی برخوردها، ممکن است افراد نسبت به هم، شکیبایی خود را از کف داده و دچار خشم و غضب شوند. بدیهی است مؤمنان و به خصوص حج‌گزاران باید توجه داشته باشند که غضب از مهالک بزرگ است و چه بسا باعث خاموش شدن نور ایمان در دل آنان گردد.

۵. غیبت

اجتماع و دور هم نشستن افراد، همانطور که می‌تواند زمینه مناسبی برای تبادل اندیشه و کسب علم و معرفت فراهم آورد، همچنین زمینه مناسبی است برای ارتکاب برخی گناهان از جمله غیبت و بدگویی کردن پشت سر دیگران. گاهی دیده می‌شود که برخی از حج‌گزاران به جای استفاده درست از فرصت استثنایی حج برای ذکر و کسب معرفت حق تعالی، خود را به گناهان زبانی، مانند غیبت آلوده می‌کنند!

۶. توهم قداست و معصومیت

مطابق آنچه که در روایات آمده، کسانی که حششان مورد قبول درگاه حق تعالی قرار گیرد، مشمول مغفرت الهی گردیده و از گناهان پاک می‌گردند. این امر در برخی از حج‌گزاران این توهم را ایجاد می‌کند که اکنون حالت معصومیت و قداست یافته و به این

ترتیب نسبت به سایر بندگان خدا به دیدهٔ حقارت می‌نگرند که این خود از معاصی و گناهان بزرگ تلقی می‌گردد.

۷. عصبیت

منظور از عصبیت، حمایت از هم‌فکران و هم‌مسلمانان خویش و دوستان و یاران خود به قیمت زیر پا گذاشتن حق و حقیقت است. از احادیث و روایات استفاده می‌شود که عصبیت از ردایب نفسانی بوده و موجب خروج انسان از ایمان می‌گردد. در موسم حج، وقتی افرادی از نژادها، گروه‌ها و اقوام گوناگون در یکجا جمع می‌شوند، ممکن است برخی از آنها گرفتار عصبیت شده و به قیمت زیر پا نهادن حق و حقیقت در مسائل مختلف، به خصوص مسائل دینی و عقیدتی، از مسلک و هم‌مسلمانان خویش دفاع نمایند.

۸. دامن زدن به اختلافات

از مهم‌ترین دلایل ضعف مسلمانان و سلطهٔ اجانب بر جوامع اسلامی، تفرقه و نداشتن وحدت و همبستگی ملل مسلمان است. موسم حج فرصت بسیار مناسبی است تا مسلمانان اختلافات خود را حل و فصل نموده و به وحدت و همبستگی نایل آیند. اما متأسفانه برخی افراد یا گروه‌ها به جای تأکید بر نقاط اشتراک میان فرق اسلامی، مدام بر طبل اختلافات کوبیده و زمینهٔ تفرقه و آشفتگی صفوف مسلمین را فراهم می‌آورند.

۹. بی‌مسئولیتی

گاهی اوقات حضور در اجتماع میلیونی حج، این فکر را در برخی افراد بر می‌انگیزد که با وجود خیل عظیم مسلمانان و وجود افراد فراوان، او دیگر دارای مسئولیتی نیست و افراد و نیروهای دیگری برای حل و فصل مسائل و مشکلات جوامع اسلامی وجود دارند. بنابراین، با وجود این همه دست‌های توانمند، دیگر به امکانات و استعدادها محدود او نیازی نیست. این پندار زمینهٔ انزوای فرد و عدم مسئولیت در قبال جامعهٔ اسلامی را فراهم می‌آورد.

۱۰. توجه صرف به ظاهر مناسک

چنان‌که پیش‌تر اشاره شد، هر عبادتی دارای دو بُعد باطنی و ظاهری است. برخی افراد تنها به بعد ظاهری آن توجه دارند و در بند رعایت مناسک ظاهری هستند و از روح و باطن

عبادات غافل‌اند. این نقیصه در حج نیز مشهود است. برخی از حج‌گزاران، از طواف، احرام و قربانی تنها ظواهر آن را گرفته و از عمقش محروم می‌مانند؛ به این ترتیب انجام مناسک، تأثیر معنوی مطلوب را در ذهن و جان ایشان برجای نخواهد گذاشت.

با توجه به آنچه که در باب ابعاد گوناگون معنوی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی حج ذکر گردید، روشن است که حج، عبادتی جامع الاطراف است. بنابراین، دارای ظرفیت‌های فوق‌العاده‌ای است و اگر حج‌گزاران و نهادهای فرهنگی و دینی، از این ظرفیت‌ها استفاده بهینه کنند، تأثیرات مثبت فراوانی در رشد و تکامل جامعه اسلامی، در ابعاد معنوی، سیاسی و اجتماعی خواهد داشت.

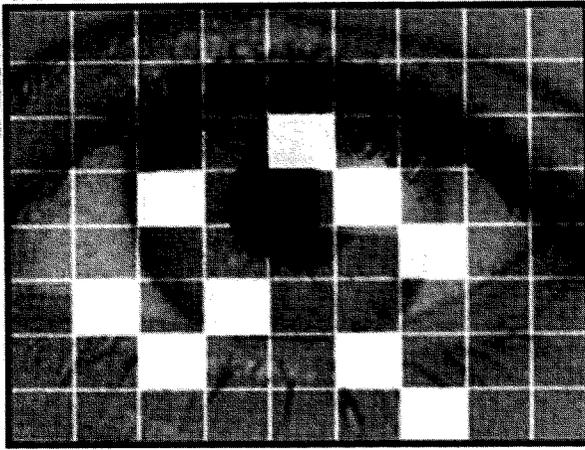
آسیب‌شناسی نهادهای فرهنگی و دینی (با تأکید بر سازمان حج و زیارت)

انقلاب اسلامی ایران، چنان‌که در مقدمه قانون اساسی آمده، انقلابی مکتبی و در جهت نفی طاغوت در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و بسط و احیای معنویت در جامعه ایران شکل گرفت. استنباط این امر با نگاهی به ایدئولوژی انقلاب، کارگزاران آن و نیز روش‌های پیکار انقلابیون، کاملاً امکان‌پذیر می‌باشد.

پس از پیروزی انقلاب، نهادهای متعدد دینی و فرهنگی در جهت تحقق اهداف مورد نظر، تأسیس شد تا مطابق با سیاست‌های فرهنگی نظام، به ترویج و تبلیغ ارزش‌های دینی و معنوی بپردازند (البته برخی نهادها؛ مانند حوزه علمی قم، دارای پیشینه‌ای کهن بوده و انقلاب اسلامی مبدأ و منشأ تأسیس آن نیست).

تعدادی از نهادهای دینی و فرهنگی متولی حوزه فرهنگ جامعه عبارت‌اند از: سازمان تبلیغات اسلامی، سازمان اوقاف و امور خیریه، ستاد امر به معروف و نهی از منکر، ستاد مرکزی اقامه نماز، نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، مرکز رسیدگی به امور مساجد، شورای هماهنگی تبلیغات اسلامی، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، مجمع جهانی اهل بیت (ع)، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، بعثت مقام معظم رهبری، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی و...

با وجود تعداد قابل ملاحظه نهادهای متولی عرصه دین و فرهنگ که به مواردی از آن‌ها اشاره شد، نگاهی گذرا به وضعیت فرهنگی جامعه، پرسش‌های جدی را در زمینه عملکرد این نهادها در



ذهن ایجاد کرده و ضرورت بازنگری و آسیب‌شناسی عملکرد نهادهای فوق را حتمی می‌نماید. علل و دلایل ناهنجاری‌های کنونی هر چه باشد، نکته مهم و خطیر آن است که در صورت بی‌توجهی، پنهان‌کاری، کتمان و شانه خالی کردن از مسؤلیت نسبت به نابسامانی‌ها از سوی نهادهای مربوط، جامعه با عواقب ناخوشایندی روبه‌رو خواهد شد؛ چرا که پاک کردن صورت مسئله، منجر به رفع و حل مسئله نمی‌گردد.

توجه به روح و فلسفه حج

عبادات و شعائر مذهبی، هنگامی موجبات پرواز روح بندگان در فضای قدسی و عالم معنا را فراهم می‌آورد که روح و باطن این عبادات درک و لمس شود. حقیقت حج، چرخیدن به دور یک خانه سنگی، ذبح قربانی، رمی جمرات و... نیست. در صورت فقدان روح و حقیقت حج، این اعمال بی‌فایده و حتی پوچ و بیهوده خواهند بود. بنابراین، بر دست‌اندرکاران امر حج واجب است در راستای معنویت افراد جامعه بکوشند و در درجه اول حج گزاران و سپس سایر اقشار جامعه را با روح و فلسفه حج آشنا سازند و از هیچ کوششی در این راه دریغ نورزند. حج، عبادتی است جامع‌الاطراف که تمام ابعاد وجودی و روحی انسان را شکوفا کرده و فضایل فراوانی چون صبر، عفت، ایثار، گذشت، انفاق، حلم، تقوا، ساده‌زیستی، تواضع و... را در دل و جان حج گزاران پرورش می‌دهد. حج، کلاس خداشناسی و توحید، اخلاص و از خود گذشتگی است. حج گزاران زندگی

حقیقت حج، چرخیدن به دور یک خانه سنگی، ذبح قربانی، رمی جمرات و... نیست. در صورت فقدان روح و حقیقت حج، این اعمال بی‌فایده و حتی پوچ و بیهوده خواهند بود. بنابراین، بر دست اندرکاران امر حج واجب است در راستای معنویت افراد جامعه بکوشند و در درجه اول حج‌گزاران و سپس سایر اقدشار جامعه را با روح و فلسفه حج آشنا سازند و از هیچ کوششی در این راه دریغ نورزند.

پیامبران الهی را با انجام مناسک حج مرور می‌کنند. همراه حضرت ابراهیم خلیل علیه السلام تعلقات خود را قربانی می‌کنند و همدوش با محمد صلی الله علیه و آله پا به میدان جهاد اکبر می‌گذارند و همپای انبیا و اولیای الهی گام بر قله‌های معنویت و فلاح می‌نهند و از زلال کوثر، شراب طهور می‌نوشند.

تنها در صورت آشنایی حج‌گزاران با عمق مناسک حج، این مناسک موجب رشد فضایل معنوی در روح و جان آنان گردیده و سبب‌ساز تحول اخلاقی ایشان می‌گردد. هنگامی که خیل عظیم این افراد پس از پایان مراسم حج به موطن خود باز می‌گردند، هر یک می‌توانند منشأ ایجاد تحول در فکر، فرهنگ و اخلاق هم‌نشینان خود گردند و زمینه تکامل فرهنگ و ترویج ارزش‌های معنوی را با نحوه سلوک خویش، در محیط پیرامون خود فراهم آورند.

با توجه به آنچه گفته شد، می‌توان به مسؤولیت خطیر بعثه حج پی برد. متولیان امر در بعثه مقام معظم رهبری می‌بایست از چنین فرصت ذی‌قیمتی کمال بهره‌برداری را نموده و در جهت آشنا کردن زائران با اسرار و رموز باطنی حج، از هیچ تلاشی فرو گذار ننمایند.

به یقین، سرمایه‌گذاری و تلاش پی‌گیر در این زمینه، برکات فراوانی خواهد داشت و زمینه‌ساز تحولات چشمگیر در عرصه‌های فکری و فرهنگی و نیز اقتصادی و سیاسی جامعه خواهد بود.

- بازتولید فضای معنوی حج در غیر موسم حج

از آفات و کاستی‌های نهادها و دستگاه‌های متولی امر فرهنگ، برخورد مناسبی با مسائل فرهنگی است. چنان که شاهدیم، تشریح و تفسیر فلسفه قیام امام حسین (علیه السلام) به دهه اول محرم محدود می‌شود و بحث درباره فلسفه روزه‌داری، منحصر به ایام ماه مبارک رمضان است. در همین راستا توجه به حج، اسرار و مناسک آن، به ایام اعزام حج گزاران و حضور آنان در سرزمین وحی محدود می‌گردد. به همین دلیل حج گزاران پس از بازگشت از سفر حج، دیگر با آن فضا و حال و هوای معنوی و روحانی ارتباطی ندارند و از سوی دیگر سایر افراد جامعه نیز که توفیق حضور در سرزمین وحی را نداشته‌اند، به‌طور کلی از درک و شناخت فیض معنوی این عبادت عظیم محروم می‌مانند. از شروط اساسی تأثیرگذاری عبادات و احکام دینی، تکرار و انجام پیوسته آن‌ها است تا فضای معنوی ناشی از آن‌ها پایدار بماند و افراد از ثمرات آن‌ها به صورت دائم بهره‌مند گردند. در این راستا، لازم است مسؤولان امور حج بکوشند تا اهتمام به امر حج و تشریح و آموزش اسرار و رموز این عبادت عظیم منحصر به حج گزاران و آن‌هم در ایام تشریف به بیت الله الحرام نباشد بلکه با تدوین و ارائه برنامه‌های مختلف، فرهنگ و معنویت حج را در تمام ارکان جامعه و در تمام ایام سال، جاری نمایند و به شعار «کلّ یوم عاشورا و کلّ ارض کربلا» تأسی جویند.

- پرهیز از خشونت

تحقق اهداف فرهنگی نیازمند کادرهای توانا، خوش فکر و گشاده‌رویی است که در امور تبلیغی و برنامه‌های فرهنگی وارد شوند و مخاطبین را جذب کنند. این افراد باید دارای توانایی‌های فکری و روحی بالایی باشند و قادر به درک و هضم تفاوت‌ها، تمایزات و اختلافات فکری، عقیدتی و سلیقه‌ای بوده و در برخورد‌های فکری و عقیدتی از چارچوب منطق و استدلال خارج نشده و بر دامن خشونت و تندرویی نغلتند.

بی‌راه نیست اگر بگوییم قدرت فکر و قوت استدلال و زور، دو کفه ترازو هستند. هر چه قوت اندیشه‌ای، سنگین و به حق و حقیقت نزدیک‌تر باشد، کمتر به قهر و خشونت نیازمند می‌گردد. توجه به این نکته ضروری است که اساساً پذیرش دین و انجام فرایض و احکام شرعی هنگامی ارزشمند و تأثیرگذار است که مبتنی بر انتخاب آزادانه باشد. تکامل وجودی انسان تنها در سایه انتخاب آزاد و مبتنی بر عقل و خرد صورت می‌پذیرد؛ چنان که می‌دانیم مسؤولیت انسان در مقابل خود و خداوند، داشتن عقل و اراده است و نیز یکی از شروط مسؤولیت انسان در قبال اعمالش داشتن اراده آزاد در انتخاب است.^{۳۳}

- استفاده از هنر

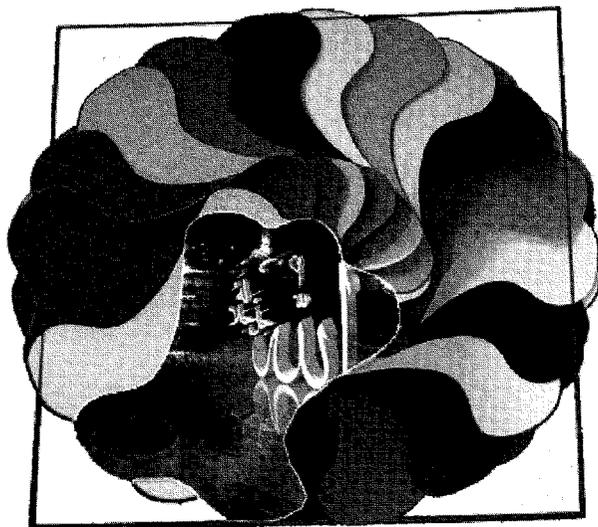
بهترین راه تبلیغ و ترویج ارزش‌های دینی و حقایق معنوی، بهره‌گیری از هنر است. هیچ زبانی بهتر و عمیق‌تر از زبان هنر، قادر به انتقال و القای حقایق به جان‌های تشنه و گوش‌های شنوا نیست.

جا دارد برای بهره‌برداری وسیع‌تر و عمیق‌تر از زبان هنر، برنامه‌ای برای مشارکت دادن هنرمندان در امر تبلیغات دینی تدوین گردد و در این زمینه خاص، می‌توان هر ساله عده‌ای از هنرمندان را به سرزمین وحی اعزام نمود تا آنان بتوانند به‌طور عینی و ملموس فضای معنوی آن دیار را لمس کرده و با استفاده از خلاقیت هنری خویش، آن معنویت را در فضای جامعه منعکس نمایند. با توجه به نقش تأثیرگذار هنر در دنیای امروز، کشورهای مختلف سرمایه‌گذاری‌های هنگفتی در عرصه هنر می‌کنند تا زبان هنر را در خدمت نیل به اهداف مختلف خود به خدمت گیرند. بنابراین، دست‌اندرکاران امر حج نیز باید به تأثیرگذاری عمیق و وسیع زبان هنر توجه ویژه داشته و از آن برای انتقال روح معنوی حج به جامعه استفاده بهینه نمایند؛ چراکه انسان فطرتاً به زیبایی تمایل دارد. هنگامی که حقایق متعالی و زیبای معنوی در قالبی موزون و با زبانی زیبا و نیکو عرضه گردد، بیشترین تأثیرگذاری را در روح و جان افراد به جای می‌نهد. به این ترتیب زیبایی‌های محسوس پلبی برای درک زیبایی‌های معنوی می‌شوند. بی‌شک یکی از دلایل تأثیرگذاری عمیق قرآن نیز جنبه فصاحت و بلاغت بی‌نظیر و اعجاب‌انگیز آن بوده است.

- مشارکت دادن نخبگان

با توجه به پیشرفت‌ها و پیچیدگی‌های دنیای امروز، ترویج معنویت و ارزش‌های فرهنگی نیاز به برنامه‌ها و طرح‌های جامع و همه‌جانبه‌نگر دارد. طرح و تدوین چنین برنامه‌های جامعی، نیازمند آگاهی‌ها و تخصص‌های متنوعی است.

در دنیای امروز، دیگر با برنامه‌ها و روش‌های کهنه و قدیمی نمی‌توان نقش تأثیرگذار ایفا کرد. بنابراین، لازم است از نخبگان علمی در رشته‌های مختلف روانشناسی، جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی، فلسفه، فناوری اطلاعات، علوم شناختی، هوش مصنوعی و... جهت تدوین و پیشبرد برنامه‌های فرهنگی مناسب، دعوت به همکاری شود تا با مطالعه دقیق و عمیق، بتوانند



ابعاد همه جانبه حج را مورد واکاوی قرار داده، آنگاه با طراحی برنامه‌های جامع، کارآمد و جدید، از ابعاد مختلف این عبادت عمیق در جهت آموزش و تعمیق ارزش‌های معنوی، بهره‌برداری مطلوب نمایند.

باید گفت: نخبگان افرادی با هوش، خلاق، آگاه و مستعد هستند که توانایی درک، فهم و حل مشکلات را دارند. از این رو، بسیار ضروری است که از توانمندی‌های آن‌ها استفاده شود و اساساً یکی از راه‌های عملی و مؤثر، تجلیل از نخبگان، مشارکت دادن آن‌ها در اداره امور اساسی جامعه است. از سوی دیگر، لازمه عملکرد مطلوب نخبگان، داشتن فراغ‌بال و احساس امنیت است. بنابراین، نخبگان در ارائه آراء و اندیشه‌های خود باید احساس امنیت کنند.

- مشارکت سایر نهادها و سازمان‌ها

از نظر متفکران علوم اجتماعی، هر جامعه از نهادهای مختلف اقتصادی، سیاسی، دینی، آموزشی و... تشکیل گردیده که همه این نهادها بر یکدیگر تأثیرات متقابل دارند. اساساً در یک جامعه پویا و متعادل میان نهادهای مختلف روابط متقابل و سازنده برقرار است. با توجه به اهمیت و جایگاه برجسته فرهنگ و ارزش‌های معنوی در حیات جمعی انسان‌ها، لازم است همه نهادها و ارگان‌های اقتصادی، آموزشی، سیاسی و... در جهت پیشبرد اهداف فرهنگی، با یکدیگر همکاری مؤثر و وسیع داشته باشند.

کارکرد هماهنگ شبکه نهادهای جامعه برای دوام و بقای فرهنگ جامعه، امری حیاتی است. هیچ نهادی خود بسنده نیست و نمی تواند در خلأ و به تنهایی به حیات خویش ادامه دهد و کارکردهای خود را عملی سازد. بنابراین، مشارکت دادن نهادها و ارگان‌های مختلف و تعامل سازنده با نهاد متولی امر حج، مسأله‌ای اساسی و در خور اعتنای جدی است. در این راستا نهادهای مختلف فرهنگی و دینی؛ مانند سازمان تبلیغات اسلامی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مرکز جهانی علوم اسلامی، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم و... باید با بعثه مقام معظم رهبری، دارای ارتباطات مدون، منظم و سیستماتیک باشند تا بتوانند با هماهنگی و یاری یکدیگر، به ترویج ارزش‌های اخلاقی و معنوی از طریق اشاعه فرهنگ حج در جامعه به نحو مطلوب پردازند.

- ایجاد کانون حجاج

از شبکه‌های اشاعه فرهنگ در دنیای امروز، نهادهای مدنی است؛ این نهادها با توجه به ماهیت مردمی خود، نقش برجسته‌ای در ترویج و تبلیغ ارزش‌های فرهنگی در جامعه ایفا می کنند. در این راستا لازم است بعثه مقام معظم رهبری تمهیداتی بیندیشد تا حج گزاران پس از موسم حج نیز با بعثه رهبری در ارتباط باشند و با حضور در محافل و مجالس دینی و معنوی، روحیه معنوی حاصل از حضور در سرزمین وحی را در خود حفظ نموده و به دیگران منتقل کنند. اساساً حوزه فرهنگ، حوزه‌ای متکثر، گسترده، پیچیده و تحکم‌گریز است. بنابراین، تنها با صدور بخشنامه‌های دولتی و دستورات از بالا به پایین، نمی توان امیدي به تکامل فرهنگ و تقویت معنویت در جامعه داشت. از این رو، مشارکت دادن مردم - یعنی کسانی که خود مخاطب برنامه‌ها و سیاست‌گذاری‌های فرهنگی هستند - در تدوین و اجرای برنامه‌های فرهنگی و استفاده از فکر و نیروی آن‌ها، امری ضروری است. بدین سان، باید این استعدادها و توانمندی‌ها را از طریق نهادهای مدنی و مردمی، متشکل کرده و سازمان‌دهی نمود؛ ایجاد کانونی از کسانی که حضور در سرزمین وحی را تجربه کرده و آن فضای معنوی را درک نموده‌اند، جهت انتقال آن فضا به جامعه، امری ضروری به نظر می آید؛ چرا که این کانون‌ها که از متن جامعه برآمده و در بطن جامعه هستند و فعالیت می کنند، به صورت مطلوب و مؤثر می توانند با اقشار جامعه ارتباط برقرار نمایند.

– استفاده از رسانه‌های جمعی

بدیهی است که در دنیای امروز، رسانه‌های جمعی به فکر و فرهنگ جوامع شکل می‌دهند؛ و به عبارتی، یکی از کانال‌های مهم انتقال فرهنگ و فرآیند فرهنگ‌پذیری، رسانه‌های گروهی هستند. برخلاف دوران قدیم که فرآیند انتقال فرهنگ تنها از طریق خانواده، جمع اطرافیان، نهادهای دینی و آموزشی انجام می‌گرفت، در دنیای مدرن، رسانه‌های جمعی و وسایل ارتباطی جدید؛ همچون صدا و سیما، ماهواره، اینترنت و... نقش اساسی در انتقال فرهنگ و نیز تغییر و تحول در حوزه فرهنگ و ارزش‌های فکری و مذهبی ایفا می‌کنند. در دوران اخیر، ظهور پدیده اینترنت موجب انحصارزدایی از منابع معرفتی شده و انواع دیدگاه‌ها و نیز نگرش‌های انتقادی به معارف و شعائر دینی را در دسترس همگان قرار داده است.^{۳۴} نقش‌های اساسی رسانه‌ها را می‌توان این‌گونه فهرست کرد:

۱. نقش فرهنگ‌سازی

رسانه‌ها، آینه تمام و کمال فرهنگ جامعه هستند و با ایجاد روابط پویا با عناصر گوناگون نظام اجتماعی و فرهنگی، به انباشت حافظه‌های اجتماعی و فرهنگی جامعه یاری می‌رسانند و فرهنگ جامعه را شکل می‌دهند. از سوی دیگر با ایجاد پل ارتباطی میان نخبگان و جامعه، نقش آفرینش فرهنگی را بازی می‌کنند.

۲. عامل تغییر

رسانه‌ها، با برنامه‌های خود که به صورت شبانه‌روزی ذهن جامعه را مخاطب قرار می‌دهند، می‌توانند عامل بروز تغییرات مثبت و یا منفی فکری و فرهنگی در جامعه باشند.

۳. نقش تعاملی

رسانه‌ها، در عصر حاضر، در تعامل کامل با بخش‌های مختلف جامعه هستند و نیز به مثابه پل ارتباطی بخش‌های مختلف جامعه عمل می‌کنند.

۴. نقش کنترلی

رسانه‌ها، گذشته از اطلاع‌رسانی و فرهنگ‌سازی، می‌توانند نقش کنترل‌کننده و تنظیم‌گر را در حوزه‌های مختلف؛ از جمله حوزه فرهنگ، بازی کنند.^{۳۵}

۵. نقش نورا فکن

رسانه‌ها، با امکانات مختلفی که در دست دارند، می‌توانند نیازها، کاستی‌ها و انحرافات را به نحو مطلوب به نمایش بگذارند و در همین راستا ضمن آسیب‌شناسی، به رفع آسیب‌ها و انحرافات بپردازند.

با توجه به امکانات، توانمندی‌ها و گستره وسیعی که رسانه‌ها تحت پوشش خود دارند، مسؤولان امور فرهنگی و دینی - از جمله حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت - باید از این امکانات در جهت پیشبرد اهداف خود استفاده مؤثر نمایند.

۶. تحول مدیریتی

از آنجا که نهادها و سازمان‌های دینی و فرهنگی با روح و روان افراد در ارتباط‌اند، لازم است مدیران و مجریان این نهادها، دارای خصوصیات و ظرفیت‌های ویژه‌ای باشند که شاید آن ویژگی‌ها در دیگر نهادها و ارگان‌ها چندان ضروری به نظر نیاید. ویژگی‌های مدیران عرصه فرهنگ را با توجه به ساحات مختلف انسان، می‌توان این‌گونه تقسیم‌بندی کرد:

الف) ساحت «باورها و تمایلات»

روشن است که باورها، تعلقات و تمایلات انسان، ناشی از جهت‌گیری‌ها، رفتارها و کنش‌های او است و از سویی حاصل جمع باورها و کنش‌های افراد، فرهنگ آن جامعه را شکل می‌دهد. با توجه به تأثیر مدیران متولی امر فرهنگ در توسعه یا انحراف و سکون فرهنگی جامعه به ذکر مهم‌ترین ویژگی‌ها و شاخص‌های مدیران در عرصه باورها و تمایلات خواهیم پرداخت:

- دین‌مداری؛

- عدالت‌خواهی؛

- نوع‌دوستی؛

- علم‌دوستی؛

- آزاد اندیشی؛

- تکامل‌گرایی؛

- آشتی‌ناپذیری با کفر و استکبار؛

- جدیت و وجدان کاری؛

- گرایش درونی به امور فکری و فرهنگی؛

- اعتقاد به مشارکت مردمی؛

- اعتقاد به نظم و قانون.

ب) ویژگی‌های مدیران فرهنگی در ساحت «اندیشه»

مدیران عرصه فرهنگ به دلیل ماهیت وسیع و پیچیده فرهنگ، نیازمند قدرت شناخت و معرفت عمیق و توان تجزیه و تحلیل ویژه هستند. مهم‌ترین ویژگی‌های لازم مدیران بخش فرهنگ در ساحت اندیشه عبارت‌اند از:

- قدرت استدلال و استنتاج؛

- جامع‌نگری؛

- آینده‌نگری؛

- نوآوری و خلاقیت؛

- شناخت نظریه‌ها و تئوری‌های فرهنگی؛

- شناخت عناصر متشکله فرهنگ؛

- شناخت ساز و کارهای تبادل و تحول فرهنگی؛

- شناخت مقتضیات زمان و مکان؛

- شناخت روند تحولات جهانی در حوزه فرهنگ؛

- شناخت تأثیرات متقابل عوامل فرهنگی و غیرفرهنگی؛

- شناخت ادیان و فرهنگ‌های بیگانه به اندازه ضرورت.

ج) ویژگی‌های مدیران فرهنگی در ساحت «رفتار»

از آنجا که رفتارها و کنش‌های مدیران عرصه فرهنگ، الگوی دیگران قرار گرفته و فرهنگ جامعه را متأثر خواهد ساخت، لذا صحت رفتار آن‌ها از اهمیت ویژه برخوردار است. مهم‌ترین شاخص‌های رفتاری در نزد مدیران امور فرهنگی عبارت‌اند از:

- رعایت اخلاق اسلامی؛

- خود شناسی؛
- اعتماد به نفس؛
- انعطاف پذیری؛
- تکریم هم‌نوعان؛
- صراحت و صداقت؛
- تصمیم‌گیری بر اساس مطالعه و آگاهی؛
- پرهیز از پیش‌داوری؛
- قاطعیت؛
- احترام از عمل‌زدگی و سطحی‌نگری؛
- رعایت نظم و عمل بر اساس برنامه؛
- ساده‌زیستی.

موضوع مدیریت و نیروی انسانی شاغل در نهادهای دینی و فرهنگی از اهمیتی خاص برخوردار است. بنابراین، نابسامانی‌ها و مشکلات این قسمت باید به صورت جدی مورد رسیدگی قرار گیرد. مقایسه سازمان نیروی انسانی، تنها در چند نهاد دینی و فرهنگی، گویای نابسامانی‌ها و کاستی‌های موجود در این حوزه است. با توجه به آمارها، درصد زیادی از افراد شاغل در این نهادها، دارای سطح تحصیلات زیر دیپلم هستند. این امر بی‌شک در عملکرد نامطلوب این نهادها نقش دارد.

نام سازمان	دکتری و کارشناسی ارشد	زیر دیپلم
تبلیغات اسلامی	۳ درصد کل	۲۹ درصد کل
شورای هماهنگی تبلیغات اسلامی	۳/۲ درصد کل	۳۰ درصد کل
ستاد عالی نظارت بر کانون‌های فرهنگی مساجد	۸/۲ درصد کل	۹ درصد کل
فرهنگ و ارتباطات اسلامی	۲۳ درصد کل	۲۷ درصد کل
مرکز جهانی علوم اسلامی	۳۵ درصد کل	۴۴ درصد کل

تبلیغات، برنامه‌ها و رهنمودهای فرهنگی و دینی،
 هنگامی بیشترین تأثیر را بر ذهن و جان افراد
 جامعه می‌گذارد که مدیران و مجریان خود نیز
 عامل به آن‌ها باشند و بتوانند ارزش‌های
 معنوی را در درون خود پرورش دهند و در
 راستای تکامل معنوی گام بردارند.

متولیان حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت نیز باید برای نیل به اهداف خویش در حوزه مدیریت و نیروی انسانی به رفع کمبودها و کاستی‌ها بپردازد و از نیروهای جوان، آگاه و متخصص بهره بجوید. در پایان این نوشتار لازم به یادآوری است که نکته بسیار خطیر حایز اهمیت در بحث مدیریت و نیروی انسانی شاغل در دستگاه‌ها و نهادهای دینی و فرهنگی این است که این افراد خود باید الگوی راستین و عملی ارزش‌های دینی و معنوی باشند.

تبلیغات، برنامه‌ها و رهنمودهای فرهنگی و دینی، هنگامی بیشترین تأثیر را بر ذهن و جان افراد جامعه می‌گذارد که مدیران و مجریان خود نیز عامل به آن‌ها باشند و بتوانند ارزش‌های معنوی را در درون خود پرورش دهند و در راستای تکامل معنوی گام بردارند. ساده‌زیستی و بی‌اعتنایی به پول، پست، قدرت و شهرت می‌تواند بهترین مصداق بارز و عینی این امر باشد.

نتیجه‌گیری

در این نوشته به دو مسأله مرتبط پرداختیم؛ الف: آسیب‌های نهادهای دینی و فرهنگی کشور با تأکید بر نهاد متولی امر حج ب: واکاوی ابعاد مختلف عبادت عظیم حج و نقش آن در تعمیق و ارتقای سطح معنویت در جامعه.

مطابق آنچه در صفحات پیش آمد، از یک سو نهادهای فرهنگی و دینی جامعه دچار آسیب‌ها و نابسامانی‌هایی هستند و از سوی دیگر، وضعیت فرهنگی جامعه در سطح رضایت‌بخشی نیست.

از دیدگاه این نویسنده، راه برون رفت از وضعیت فعلی، اصلاح و نوسازی نهادهای دینی و فرهنگی در ابعاد نرم افزاری و سخت افزاری از سویی و استفاده بهینه از ظرفیت های عبادت عظیم حج در ارتقا و گسترش ارزش های معنوی و اخلاقی در جامعه از سوی دیگر است.

هرچند در مرحله نخست به نظر می رسد اهتمام به این امر بیش و پیش از همه بر عهده نهاد متولی امر حج است اما نگاهی دقیق و جامع نشان گر آن است که در صورت فقدان همکاری همه دستگاه ها و سازمان های حاضر در عرصه دین و فرهنگ و نیز بدون عزم جدی و همیاری ارکان سیاسی و اقتصادی کشور، به سامان در آوردن عرصه فرهنگ و حل و فصل بحران های اخلاقی و معنوی جامعه، میسر نخواهد بود.

چنان که گفته شد، بهترین برنامه برای حل معضلات فرهنگی جامعه و رفع بحران معنویت، استفاده از عبادت جامع حج است. حج، با توجه به ابعاد و مناسک متنوعی که دارد، می تواند بر روابط چهارگانه انسان؛ یعنی رابطه انسان با خدا، انسان با خویش، انسان با هموعان و انسان با طبیعت، تأثیر عمیقی به جای گذارد.

امید است که دستگاه ها و نهادهای فعال در بخش فرهنگ، از ظرفیت های این عبادت عظیم، بهره برداری شایسته به عمل آورند، ان شاء الله.

پی نوشت ها:

۱. مکارم شیرازی، ناصر، حج و حرمین شریفین در تفسیر نمونه، ص ۲۳۴، تهیه و تنظیم: سیدعلی قاضی عسکر، چاپ ۱۳۸۶، تهران، نشر مشعر.
۲. همان، ص ۲۶۲
۳. ملکی تبریزی، میرزا جواد، مراقبات، ص ۱۹۷، چاپ ۱۳۸۰
۴. قاضی عسکر، سید علی، منتخب احادیث حج، تهران، ص ۲۶، چاپ مؤسسه فرهنگی هنری مشعر، ۱۳۸۴
۵. حج و حرمین شریفین در تفسیر نمونه، ص ۲۳۸
۶. تسخیری، محمدعلی، ترجمه: سرحدی، مهدی، حج و نقش آن در زندگی انسان، نشریه میقات حج، شماره ۵۸، چاپ ۱۳۸۵، ص ۱۶
۷. قاضی عسکر، سیدعلی، منتخب احادیث حج، چاپ: ۱۳۸۴، تهران، مؤسسه فرهنگی هنری مشعر.
۸. فعالی، محمدتقی، حج انفسی، ص ۱۹، چاپ ۱۳۸۴، نشریه میقات حج، شماره ۵۴
۹. صحیفه امام خمینی علیه السلام، ج ۱۸، ص ۸۷

۱۰. قاضی عسکر، سیدعلی، حج در اندیشه اسلامی، ص ۳۶، چاپ ۱۳۸۷، تهران، مؤسسه فرهنگی هنری مشعر.
۱۱. قاضی عسکر، سیدعلی، منتخب احادیث حج، تهران، (۱۳۸۴)، مؤسسه فرهنگی هنری مشعر، ص ۲۰
۱۲. ملکی تبریزی، میرزا جواد، رساله لقاء الله، ص ۵۶، چاپ ۱۳۷۵، تهران، مؤسسه تحقیقاتی و انتشاراتی فیض کاشانی.
۱۳. مطهری، مرتضی، گفتارهای معنوی، ص ۱۳۷، چاپ ۱۳۷۲، قم، انتشارات صدرا.
۱۴. نهج البلاغه (صبحی صالح)، حکمت ۹۴
۱۵. قاضی عسکر، منتخب احادیث حج، ص ۲۴
۱۶. شفیعی، حسین، نمودهایی از توصیه‌های اخلاقی پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله در حج، چاپ: ۱۳۸۵، فصلنامه «میقات حج»، ش ۵۶، ص ۴۳
۱۷. امام خمینی رحمته الله علیه، صحیفه نور، چاپ: ۱۳۸۵، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام، ص ۲۳۴
۱۸. توبه: ۱۲۸
۱۹. قاضی عسکر، منتخب احادیث حج، ص ۳۲
۲۰. امام خمینی رحمته الله علیه، ۱۳۸۲، ص ۱۳۶
۲۱. شفیعی، حسین، نمودهایی از توصیه‌های اخلاقی پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله در حج، ۱۳۸۵، فصلنامه «میقات حج»، ش ۵۶، ص ۴۸
۲۲. قاضی عسکر، حج در اندیشه اسلامی، ص ۵۴، چاپ ۱۳۸۷
۲۳. کارگر، رحیم، خودشناسی و منزلت‌یابی در حج رحمانی، نشریه میقات، شماره ۶۳، ص ۷، چاپ ۱۳۸۷
۲۴. حج و حرمین شریفین در تفسیر نمونه، ص ۲۶۵
۲۵. ناصر شکریان، ابعاد حج در قرآن، نشریه «میقات حج»، شماره‌های ۵۷ و ۵۸، ص ۲۱، چاپ ۱۳۸۵
۲۶. بهشتی، حج در قرآن، ص ۴۴، چاپ: ۱۳۶۷، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲۷. حج و حرمین شریفین در تفسیر نمونه، ص ۲۶۴
۲۸. صحیفه نور، ج ۱۷، ص ۲۵۸
۲۹. بهشتی، حج در قرآن، ص ۱۰۰
۳۰. شکریان، ابعاد حج در قرآن، نشریه «میقات حج»، شماره‌های ۵۷ و ۵۸، ص ۳۲
۳۱. بهشتی، حج در قرآن، ص ۳۸
۳۲. شکریان، ابعاد حج در قرآن، نشریه «میقات حج»، شماره‌های ۵۷ و ۵۸، ص ۵۴
۳۳. مطهری، مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی، قم، چاپ ۱۳۶۵، انتشارات صدرا، ص ۲۷۷
۳۴. احمدوند، شجاع، تحوّل شبکه‌های اشاعه فرهنگی، (چاپ ۱۳۸۶)، ص ۷
۳۵. آغاز، محمدحسن و جعفر نژاد، ابوالفضل، (۱۳۸۶)، نقش رسانه‌ها و افکار عمومی در سازمان‌دهی توسعه و بهبود افق چشم‌انداز توسعه، مجموعه مقالات اولین همایش ملی مهندسی فرهنگی، ج ۲، ص (۲۴۱).